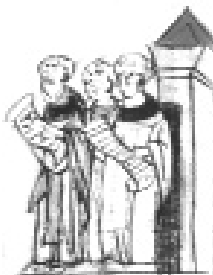

Розділ V

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В ДОКУМЕНТАХ

В.В. ЛАСТОВСЬКИЙ

**Документ 1926 р. про охорону місця
знаходження Черкаського замку**

Документ, що нижче наводиться, – чи не єдиний випадок у вітчизняній пам'яткоохоронній справі, коли було поставлене питання про охорону місця знаходження Черкаського замку з метою його збереження та подальшого вивчення. На жаль, за радянської влади офіційно це питання більше не розглядалося. Як результат, у 1960–х роках місце ймовірного знаходження Черкаського замку було фактично знищено: остаточно зруйнована Троїцька церква і цвинтар, розпочалося спорудження Пагорбу слави. Внаслідок різних земляних робіт (перекопування, підсипки), а також встановлення надгробних плит і монументу на штучному кургані був знищений потужний культурний шар.

Місце знаходження Черкаського замку – досі нерозв'язана проблема. Місцева краєзнавча традиція радянського періоду (яка успішно перекочувала і в сучасну місцеву краєзнавчу думку) ще в 1970–х роках ототожнювала місце Черкаського замку з територією колишньої Троїцької церкви та нині існуючого Пагорбу слави. Інформація “Люстрації” 1552 р., що в Черкасах існувало одразу 2 замки не враховувалася (хоча слід було спочатку ідентифікувати можливі місця знаходження обох замків). До того ж, у зв'язку з цим сама собою напрашується думка про можливість існування замку взагалі в різних місцях. Достеменно відомо, що замок знищувався у 1482, 1637, 1686 (за Вічним миром) і 1768 роках. Питання тільки в тому, де він відновлювався? На сьо-

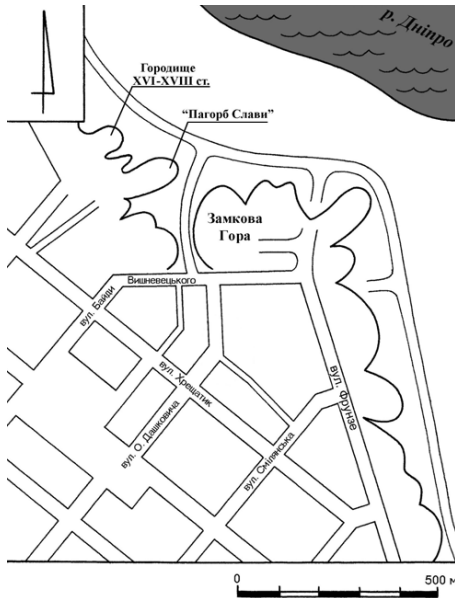
Троїцька церква. Фото початку ХХ ст.

гідні відомо, що праворуч і ліворуч від «Замковища» знаходилися 2 городища, що датуються ХІІ–ХVІІІ ст. (див. рис. 2).

Сучасні археологічні дослідження Д. Куштана чітко показали наявність двох культурних горизонтів на сусідній «Замковій горі», один із яких датується ХІV–ХV ст., другий – ХІІІ–ХVІІ ст. [1]. Цей хронологічний розрив має цілком логічне пояснення: у 1482 р. відбувся похід кримського хана Менглі-Гірея, в результаті якого був зруйнований Київ. Традиційно вважається (на думку М. Довнар-Запольського, висловлену ним у 1892 р.), що тоді Черкаський замок єдиним відбився й уцілів. Насправді, він також був спалений, про що свідчив сам Менглі-Гірей у листі 1495 р. до Великого князя московського Івана ІІІ Васильовича.

Звичайно, остаточно питання щодо місця знаходження Черкаського замку вирішити нині практично не можливо, оскільки археологи позбавлені можливості реально дослідити сучасну територію Пагорбу слави. Але нові археологічні матеріали дають вагомні підстави для ідентифікації як місця замку не «Замчища», де була Троїцька церква і тепер знаходиться Пагорб слави, а сусіднього городища.

На користь цієї версії свідчить ще один факт. У «Люстрації» 1552 р. наводиться наступна інформація: «Просторъность замку удолжь сажонъ 30, а въ поперекъ отъ стены, которая отъ Днепра (підкреслення наше – авт.), до рову, который теперъ в замку,

Сучасний план місця знаходження Черкаського замку. З досліджень Д. Куштана.

переважували наукові інтереси, що й проявилось у повній мірі з ситуацією навколо «Замчища».

Документ має свою специфічну орфографію, що зумовлене не лише своєрідністю української ділової мови 1920-х років, але й відсутністю можливості точної фіксації її, оскільки цей документ був надрукований на друкарській машинці, де були відсутні українські літери «ї» та «є».

Документ подається без змін.

До Окрполітосвіти при черкаській Окрінспектурі Наросвіти

ЗАВІД. охороною пам'яток старовини
містечтв і природи на Черкащині,
уповноваженого ВУАК, О. Олександрівна [3]

В Черкасах є цікаве історичне місце, з яким зв'язано дуже багато спогадів про минуле Черкащини – це цвинтар Троїцької церкви [4], котрий цілком зі своїми крутими схилами й ще примітним старим взвозом уявляє з себе зміцнене місце старих Черкас, де ще з самого початку XVI-го віку знаходився відомий в історії України

а перво былъ за стеною старого замку, сажонъ 17» [2]. Із цього випливає, що замок, збудований в середині XVI ст., шириною своєю частиною розміщувався в сторону Дніпра, довжина якої становила приблизно 60 м. Відтак, цей замок не міг знаходитися на місці Пагорбу слави. Можливо тут знаходився замок, збудований пізніше, – наприклад після 1637 р., або після 1711 р.

Документ 1926 р. важливий тим, що він показує зацікавленість українських істориків у дослідженні пам'яток старовини з метою з'ясування дійсної історії. На жаль, інтереси державного політичного механізму

Діорама-реконструкція Черкаського замку у Черкаському обласному краєзнавчому музеї. Худ. А.В. Казанський (1985).

і особливо козачини Черкаській замок [5]. В 1532 році цей замок, як і саме місце, на довгий час було обложено татарами з великою гарматною стрільбою [6], але без усякого успіху, і потім навкруги цього замка багато було пролито крові на протязі української історії аж до часів Коліївщини [7]. Ще в половині перейшлого віку, як це видно з архівних матерьялів, це місце було відомо серед населення Черкас під назвою «Замковище» [8]. – Зараз це місце уявляє з себе звичайний цвінтарь, улюбленій місцевим населенням завдяки тому чудовому краєвіду, якій відкривається з цього цвінтаря на Дніпро і околиці, і тому завжди відвідуваємий [9].

Не вважаючи на історичне і прилюдне значіння цього місця, в останні п'ятнадцять років тут з'явилося де кілька могил з монументами головне духовенства і их жинок. Звичайно при копанні могил й уставленні монументів не зверталось ніякої уваги на археологічне значіння рушеного ґрунту.

З приводу того, що цвінтарь Троїцької церкви, як Черкаске замковище з наукового боку ще не досліджено і на ньому ні яких археологічних дослідчих раскопов ще не провадилось [10], гадаю, що копання могил, в звязку з рушенням ґрунту, може бути шкодливим в интересах наукового дослідження замковища, - й тому, в порядку що до прийяття засобів охорони пам'ятників старовини, прохаю Окрполитосвіту поклопотатись перед Окрвиконкомом, аби ОВК заборонив через місцеву епарх. канцелярію єпископа робити в межах Троїцького цвінтаря, на старому Черкаському замковищі погріб небіжчиків, яких то ні було, хоч би і самого духовенства, яке повинно пам'ятати синодальне распорядження 1819 року, суворо

забороняюче погрібати небіжчиків в межах цвінтаря, коли цвінтарь знаходиться серед місця, або села.

м. Черкаси.

1926 року, лютого 14 дня.

Уповноважений Всеукраїнського Археологічного Комітету при ВУАН

Державний архів Черкаської області,
ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 11-11 зв.

1. *Куштан Д.П.* Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 33–35; *Він же.* Нові дослідження посаду Черкаського замку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 13. – К., 2004. – С. 19–22.

2. Архив Юго-Западной России. – Ч. VII. Т. I. – К., 1886. – С. 77.

3. Олександров Олександр Миколайович (1874–?) – історик, археолог, архівіст; народився у Курському повіті в сім'ї дякона; навчався в Курській духовній семінарії, після цього – на історико-філологічному факультеті Харківського університету (1906–1910); член Московського археологічного товариства (1910), учитель історії та географії у гімназіях м. Черкаси (1910–1918), лектор Черкаського педтехнікуму (1920–1925), голова Товариства охорони пам'яток старовини, місцевств та природи на Черкащині (1920–1928), вчений-архівіст Черкаського окружного архівного управління (з 1925 р.), уповноважений Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН (з 1925 р.). У 1927 р. після проведення ревізії Черкаського музею, на нього був написаний «донос». Після 1928 р. інформація про життя і діяльність О.М. Олександрова відсутня (див.: Державний архів Черкаської області, ф. Р-131, оп. 1, спр. 30, арк. 82; *Кривенко С.* Розриті могили. Чигиринська старовина і скарбобшукання за описом 1923 року // Пам'ятки України. – 2002. – №2. – С. 59, 63; *Маринювський Ю.* Черкаська минувшина. – Кн. II. – Черкаси, 2002. – С. 365–367; *Клименко Т.А.* Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ ст. (за документами державного архіву Черкаської області) // Свідок козацької слави: погляд крізь століття. – Черкаси, 2004. – С. 158–176).

4. Троїцька церква в Черкасах відома з 1671 р., коли вона була збудована за благословенням київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського. Спочатку ця церква знаходилася на Подолі. В 1745 р. на її місці було збудовано новий храм. В середині XVIII ст. Троїцька церква деякий час перебувала у підпорядкуванні греко-католицької конфесії, але з 1766 р. перейшла у підпорядкування православної Переяславсько-Бориспільській єпархії. З 1793 р. її парафія – у складі Київської митрополії. В 1859–1863 роках у Черкасах замість дерев'яного храму був збудований кам'яний. Із 1861 р. при ній діяла двохкласна церковнопарафіальна школа. З 1922 р. парафія Троїцької церкви належала обновленській громаді. В 1933 р. храм був пограбований і розтрощений, невдовзі – офіційно закритий. Знову почав функціонувати у 1941 р. і діяв до 1960 р. Деякий час тут знаходилися мощі святого Макарія Токаревського, перенесені в 1942 р. з м. Переяслава. Після чергового закриття церкви її приміщення використовувалося як складські приміщення Морського клубу, а невдовзі (у 1965 р.) було висаджене в повітря (див.: Описання староства черкаського, протопопи мошенської, благочестивих церковей к єпархии переяславской издревле принадлежавших // Киевские епархиальные ведомости. – 1862 – С. 377; *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 613; Памятная книж-

ка Киевской епархии. – К., 1882. – С. 197; *Мариновський Ю.* Черкаська минушина. – Кн. II. – Черкаси, 2002. – С. 452–456). Нова Троїцька церква (сучасний соборний храм Черкаської єпархії УПЦ КП) в Черкасах почала споруджуватися наприкінці 1980–х років і зараз знаходиться неподалік від місця колишнього храму.

5. Черкаський замок з'явився, очевидно, наприкінці XV ст. В описі 1552 р. було зафіксовано існування в Черкасах одразу двох замків – «старого» і «нового». Проіснував замок аж до кінця XVIII ст. На сьогодні зберігся ряд описів замку (1552, 1570, 1765).

6. У 1532 р. відбувся похід кримського хана Саадет-Гірея на Черкаси. Цей напад був складовою частиною широкомасштабної міжнародної військової операції за участі Кримського ханства, Московської держави та Молдавського князівства. Під час походу хан використав усі підвладні йому військові сили – загопи всіх орд ханства, загін турецьких яничар і загін із 50 гарматами. Облога Черкаського замку продовжувалася 2 тижні. Оборону керував черкаський і канівський староста Остафій Дашкович. Закінчився похід вимушеним миром для кримського хана, котрий не зміг зруйнувати замок. Ці події змусили О. Дашковича в 1533 р. на Піотрковському сеймі представити проект створення військової залози на Дніпровських островах. У літературі цей проект вважається предтечею створення Запорозької Січі (детальніше див.: *Ластовський В.В.* Облога Черкаського замку у 1532 р. (із історії міжнародних відносин у Східній Європі в 30–х роках XVI–го ст.) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К, 1999. – Т. 3. – С. 76–96.).

7. У 1593 р. біля стін замку відбулася битва між загонами К. Косинського і польськими військами. Сам К. Косинський загинув у стінках замку, запрошений туди на переговори до князя О. Вишневецького. У 1637 р. місто і замок знову були спалені після битви під Кумейками. В 1768 р. Черкаський замок був захоплений повсталими гайдамаками (*Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 612).

8. На цій території з 1780 р. знаходилася римо-католицька каплиця, збудована князем Ієронімом Сангушком. Також «Замковище» згадується у 1838 р. у зв'язку із проханням про купівлю на ньому земельної ділянки. У середині XIX ст. сподаги про Черкаський замок були зафіксовані П. Кулішем, під час його подорожі Черкащиною (див.: *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. – К., 1994. – С. 239.)

9. Сучасний Пагорб слави, де поховані солдати і офіцери, загиблі під час звільнення міста Черкаси від нацистів у 1943 р. Поруч знаходиться Черкаський обласний краєзнавчий музей, офіційно відкритий у 1985 р.

10. На жаль, це місце так і залишилося недослідженим. Побічну інформацію дають лише сучасні археологічні матеріали з навколишніх територій (наприклад, див.: *Куштан Д.П.* Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 9. – К., 2000. – С. 17–21; *Він же.* Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 68–71).